

Ο Κώστας Γραμματόπουλος (1916-2003), ο οπτικός γραμματισμός και η παιδαγωγική της εικόνας στα ελληνικά αναγνωστικά (1949-1955)

Ευαγγελία Κανταρτζή

Πρόεδρος του ΕΚΕΔΙΣΥ,
Διευθύντρια Μουσείου Σχολικής Ζωής και Εκπαίδευσης
info@ekedis.gr

Κώστας Θεριανός

Μέλος του ΔΣ του Ιδρύματος Γληνού, Εκπαιδευτικός Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης
therkostas@gmail.com

► ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η μεταπολεμική ανασυγκρότηση του ελληνικού σχολικού βιβλίου δεν περιορίστηκε στη διαμόρφωση νέων αναλυτικών προγραμμάτων και στη συγγραφή νέων κειμένων, αλλά επεκτάθηκε και στην αισθητική αναβάθμιση των σχολικών βιβλίων. Στο πλαίσιο αυτό, η συμβολή του χαρακτή και ζωγράφου Κώστα Γραμματόπουλου υπήρξε καθοριστική. Το άρθρο εξετάζει τη συμβολή του στην εικονογράφηση των ελληνικών αναγνωστικών της περιόδου 1949-1955, με ιδιαίτερη έμφαση στα δύο Αλφαβητάρια που εικονογράφησε («Τα καλά παιδιά», 1949, και το Αλφαβητάριο των Γιαννέλη και Σακκά, 1955). Μέσα από την ανάλυση πρωτογενών πηγών, δημοσιευμάτων του Τύπου και της σχετικής βιβλιογραφίας, διερευνάται ο τρόπος με τον οποίο η χαρακτηριστική του παιδεία μετασχηματίστηκε σε μια παιδαγωγική αισθητική της εικόνας. Παράλληλα, το άρθρο αναδεικνύει ότι, ενώ η δημόσια συζήτηση της δεκαετίας του 1950 επικεντρώθηκε κυρίως στη γλώσσα και την ιδεολογία των αναγνωστικών, η εικονογράφησή τους αποτέλεσε έναν σχετικά αυτόνομο χώρο καλλιτεχνικής δημιουργίας, ο οποίος επηρέασε καθοριστικά τη διαμόρφωση της οπτικής κουλτούρας διαδοχικών γενεών μαθητών/τριών.

Λέξεις-κλειδιά: Σχολικό Βιβλίο, Κώστας Γραμματόπουλος, Εικονογράφηση, Αναγνωστικά, Ιστορία της Εκπαίδευσης, Χαρακτική, Οπτικός Γραμματισμός.

► Ο ΟΠΤΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΣ

Η ιστορία του ελληνικού σχολικού βιβλίου έχει αποτελέσει αντικείμενο εκτεταμένης ιστοριογραφικής έρευνας. Οι περισσότερες μελέτες επικεντρώνονται στην εκπαιδευτική πολιτική, στις διαμάχες που εγγράφονται στο γλωσσικό ζήτημα, στις ιδεολογικές κατευθύνσεις των αναλυτικών προγραμμάτων και στον ρόλο που διαδραμάτισε το σχολικό βιβλίο στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας (Φραγκουδάκη, 1978). Αντίθετα, η εικονογράφηση των σχολικών βιβλίων έχει απασχολήσει ελάχιστα την ελληνική βιβλιογραφία, παρά το γεγονός ότι η εικόνα αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο της μαθησιακής εμπειρίας, ιδιαίτερα στις πρώτες τάξεις της εκπαίδευσης (Κανταρτζή, 2022).

Η σχετική υποβάθμιση της εικόνας οφείλεται εν μέρει στη μακρόχρονη αντίληψη, αλλά και στον τρόπο με τον οποίο σχεδιάζονταν και εκδίδονταν τα σχολικά βιβλία, σύμφωνα με τον οποίο η εικονογράφηση είχε κυρίως διακοσμητικό ή επεξηγηματικό χαρακτήρα. Στα περισσότερα σχολικά εγχειρίδια του 19ου και των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα, η εικόνα λειτουργούσε ως συμπλήρωμα του λεκτικού κειμένου, χωρίς να θεωρείται αυτοτελές μέσο μάθησης ή φορέας νοήματος. Η παρουσία της αποσκοπούσε κυρίως στην αισθητική βελτίωση της σελίδας, στην οπτική ανακούφιση του αναγνώστη ή στην απλή εικονογράφηση του περιεχομένου (Κανταρτζή, 1994; Κανταρτζή, 1999; Κανταρτζή, 2025).

Παράλληλα, δεν πρέπει να παραβλέπεται και η εκδοτική και εμπορική διάσταση της εικονογράφησης. Καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια του 19ου αιώνα και σημαντικού μέρους του 20ού, τα σχολικά βιβλία αποτελούσαν προϊόντα της εκδοτικής αγοράς και διακινούνταν μέσω ενός ανταγωνιστικού συστήματος εκδόσεων. Στο πλαίσιο αυτό, η εικονογράφηση δεν εξυπηρετούσε μόνο αισθητικούς ή επεξηγηματικούς σκοπούς, αλλά συνέβαλλε και στην ελκυστικότητα του βιβλίου, επηρεάζοντας την απήχρησή του σε εκπαιδευτικούς, γονείς και μαθητές/τριες. Η αισθητική εμφάνιση, η ποιότητα της εκτύπωσης και η εικονογράφηση μπορούσαν, επομένως, να λειτουργήσουν ως παράγοντες που καθιστούσαν ένα βιβλίο περισσότερο ελκυστικό και ανταγωνιστικό στην εκπαιδευτική αγορά (Κανταρτζή, 2002). Παρά ταύτα, η μαθησιακή διαδικασία θεωρούνταν ότι στηρίζεται σχεδόν αποκλειστικά στον γραπτό λόγο και η εικόνα αντιμετωπιζόταν κυρίως ως συνοδευτικό στοιχείο του κειμένου και όχι ως οργανικό μέρος της διδακτικής διαδικασίας.

Η σύγχρονη θεωρία του οπτικού γραμματισμού και της πολυτροπικότητας έχει ανατρέψει αυτή την αντίληψη, υποστηρίζοντας ότι η εικόνα δεν λειτουργεί ως απλή συνοδεία του κειμένου, αλλά ως ισότιμος φορέας νοήματος (Kress & Van Leeuwen, 2006). Ιδιαίτερα στα πρώτα στάδια της ανάγνωσης, η εικόνα οργανώνει τη μαθησιακή εμπειρία, ενεργοποιεί γνωστικά σχήματα, υποστηρίζει την αποκωδικοποίηση του γραπτού λόγου και συμβάλλει στη συγκρότηση της αισθητικής εμπειρίας του παιδιού.

Εικόνα 12. Εισήγηση σε μορφή κόμικς για τα κόμικς στην εκπαίδευση. Δημιουργός: Κατερίνα Προκοπίου

Η σύγχρονη θεωρία του οπτικού γραμματισμού και της πολυτροπικότητας αμφισβητεί την παραδοσιακή αντίληψη σύμφωνα με την οποία το νόημα ενός σχολικού βιβλίου παράγεται αποκλειστικά από το λεκτικό κείμενο, ενώ η εικόνα επιτελεί απλώς διακοσμητική ή επεξηγηματική λειτουργία. Στο πλαίσιο της πολυτροπικής προσέγγισης, η εικόνα αντιμετωπίζεται ως αυτοτελές σημειωτικό σύστημα και ως ισότιμος φορέας νοήματος. Διαθέτει τη δική της «γραμματική» και αξιοποιεί στοιχεία όπως η σύνθεση, το χρώμα, η προοπτική, η οπτική γωνία, η απόσταση, η διάταξη των

μορφών και το βλέμμα των εικονιζόμενων προσώπων, προκειμένου να οργανώσει πληροφορίες και να κατευθύνει την ερμηνεία του αναγνώστη (Hassett & Curwood, 2009; Serafini, 2010).

Εικόνα 13. Εισήγηση σε μορφή κόμικς για τα κόμικς στην εκπαίδευση. Δημιουργός: Κατερίνα Προκοπίου

Η έννοια της πολυτροπικότητας διευρύνει ακόμη περισσότερο αυτή την προσέγγιση. Η γνώση και το νόημα δε μεταδίδονται αποκλειστικά μέσω της γλώσσας, αλλά συγκροτούνται από την αλληλεπίδραση διαφορετικών σημειωτικών τρόπων, όπως ο γραπτός λόγος, η εικόνα, η τυπογραφία, το χρώμα, η χωρική διάταξη της σελίδας, τα σύμβολα και, στα ψηφιακά περιβάλλοντα, ο ήχος, η κίνηση και η διαδραστικότητα. Κατά συνέπεια, η ανάγνωση ενός πολυτροπικού κειμένου δεν περιορίζεται στην αποκωδικοποίηση των λέξεων, αλλά προϋποθέτει τη συνδυαστική ερμηνεία των λεκτικών, οπτικών και σχεδιαστικών στοιχείων που συμμετέχουν στην παραγωγή του νοήματος (Hassett & Curwood, 2009; Serafini, 2010). Το ίδιο λεκτικό κείμενο μπορεί, μάλιστα, να αποκτήσει διαφορετικό νόημα όταν συνδυαστεί με διαφορετικές εικόνες, μορφές σελιδοποίησης ή ψηφιακές αναπαραστάσεις, γεγονός που αναδεικνύει τον ενεργό ρόλο κάθε τρόπου επικοινωνίας στη διαμόρφωση της συνολικής αφήγησης (Serafini, 2010). Η προσέγγιση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική για τη μελέτη των σχολικών βιβλίων, όπου η σχέση εικόνας και κειμένου δεν είναι ουδέτερη, αλλά επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο οι μαθητές/τριες αντιλαμβάνονται, οργανώνουν και οικοδομούν τη γνώση.

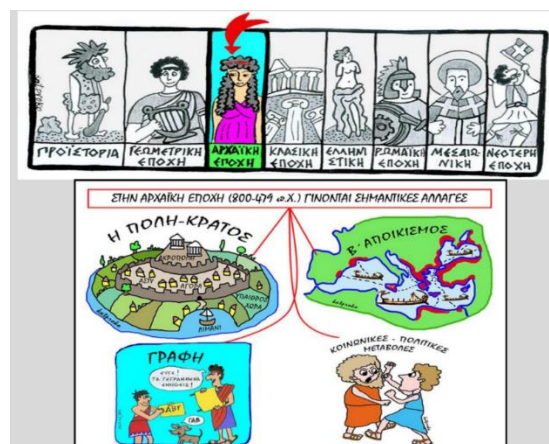

Εικόνα 14. Εισήγηση σε μορφή κόμικς για τα κόμικς στην εκπαίδευση. Δημιουργός: Κατερίνα Προκοπίου

Η σημασία της εικόνας είναι ιδιαίτερα μεγάλη στα πρώτα στάδια της σχολικής εκπαίδευσης, όταν τα παιδιά βρίσκονται ακόμη στη διαδικασία κατάκτησης του γραπτού λόγου. Στα σχολικά βιβλία των πρώτων τάξεων του δημοτικού σχολείου, η

εικόνα λειτουργεί ως ενδιάμεσος κρίκος ανάμεσα στον προφορικό και στον γραπτό λόγο, διευκολύνοντας τους/τις μαθητές/τριες να αντιληφθούν τις σχέσεις ανάμεσα στις λέξεις, στα αντικείμενα και στις αφηγηματικές καταστάσεις. Παράλληλα, οργανώνει την προσοχή, ενεργοποιεί τις προϋπάρχουσες γνώσεις και εμπειρίες και υποστηρίζει την οικοδόμηση νέων νοημάτων, συμβάλλοντας ουσιαστικά στην ανάπτυξη της αναγνωστικής κατανόησης (Κανταρτζή, 2002; Hassett & Curwood, 2009; Κουτσογιάννης, 2011; Chung, 2024). Με τον τρόπο αυτό ενεργοποιούνται προηγούμενες γνώσεις και προσωπικές εμπειρίες, οι οποίες υποστηρίζουν την κατανόηση του κειμένου και τη συγκρότηση νέων νοημάτων (Hassett & Curwood, 2009; Chung, 2024).

Η συμβολή της εικόνας, ωστόσο, δεν είναι πάντοτε αυτόματη ή αυτονόητα θετική. Η αποτελεσματικότητά της εξαρτάται από τη σχέση που αναπτύσσει με το λεκτικό κείμενο, από τον βαθμό πολυπλοκότητάς της και από την ικανότητα του παιδιού να αναγνωρίζει και να ερμηνεύει τους οπτικούς κώδικες. Οι εικόνες μπορεί να επαναλαμβάνουν πληροφορίες του κειμένου, να τις συμπληρώνουν, να τις επεκτείνουν ή ακόμη και να δημιουργούν αντιφάσεις και διαφορετικές οπτικές γωνίες. Η έρευνα δείχνει ότι τα παιδιά αξιοποιούν τις εικόνες με βάση τις προηγούμενες γνώσεις και τις προσωπικές τους προτιμήσεις, αλλά είναι επίσης δυνατό να τις παρερμηνεύσουν, όταν δεν διαθέτουν τα απαραίτητα ερμηνευτικά εργαλεία ή την κατάλληλη υποστήριξη από τον εκπαιδευτικό ή τον ενήλικο αναγνώστη (Κανταρτζή, 2002; Chung, 2024). Επομένως, ο οπτικός γραμματισμός δεν αποτελεί φυσική και αυτονόητη δεξιότητα, αλλά χρειάζεται να καλλιεργείται συστηματικά μέσα από στοχευμένες δραστηριότητες παρατήρησης, σύγκρισης και ερμηνείας εικόνων (Serafini, 2010; Youngs & Serafini, 2011). Η παραδοχή αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική για την ερμηνεία της εικονογράφησης των σχολικών αναγνωστικών, όπου η εικόνα δε λειτουργεί μόνο ως συνοδευτικό στοιχείο του κειμένου, αλλά ως ισότιμος φορέας νοήματος και παιδαγωγικών μηνυμάτων.

Εικόνα 15. Εισήγηση σε μορφή κόμικς για τα κόμικς στην εκπαίδευση. Δημιουργός: Κατερίνα Προκοπίου

Παράλληλα, η εικόνα συμβάλλει ουσιαστικά στην ανάπτυξη της αναγνωστικής κατανόησης. Η συνδυαστική ανάγνωση εικόνας και κειμένου επιτρέπει στα παιδιά να επιβεβαιώνουν ή να αναθεωρούν τις αρχικές τους υποθέσεις, να εντοπίζουν πληροφορίες που δε δηλώνονται ρητά και να συνάγουν συμπεράσματα. Οι μαθητές/τριες δεν καλούνται απλώς να κατονομάσουν όσα βλέπουν, αλλά να

εξετάσουν πώς τα οπτικά και λεκτικά στοιχεία αλληλεπιδρούν και πώς ο συνδυασμός τους διαμορφώνει την αφήγηση, τους χαρακτήρες και την οπτική γωνία του κειμένου. Με αυτόν τον τρόπο αναπτύσσονται πιο σύνθετες στρατηγικές κατανόησης και διευρύνεται το ερμηνευτικό ρεπερτόριο των αναγνωστών (Serafini, 2010; Youngs & Serafini, 2011).

Η παρουσία εικόνων στα σχολικά βιβλία δεν εγγυάται, πάντως, ότι αυτές χρησιμοποιούνται με τρόπο παιδαγωγικά λειτουργικό. Μελέτες του οπτικού υλικού σχολικών εγχειριδίων έχουν δείξει ότι οι εικόνες διαφέρουν σημαντικά ως προς τη λειτουργία και την ερμηνευτική τους δυσκολία. Ορισμένες αναπαριστούν άμεσα το περιεχόμενο, ενώ άλλες απαιτούν από τους/τις μαθητές/τριες να κατανοήσουν διαγράμματα, συμβολισμούς, χωρικές σχέσεις ή σύνθετες συνδέσεις ανάμεσα σε εικόνες και πληροφορίες. Ιδιαίτερα στα βιβλία των κοινωνικών επιστημών, οι εικόνες μπορεί να είναι περισσότερο ερμηνευτικά απαιτητικές και να χρειάζονται συστηματική διδακτική διαμεσολάβηση (Guo et al., 2018). Επομένως, η εκπαιδευτική αξία της εικόνας εξαρτάται όχι μόνο από την αισθητική της ποιότητα αλλά και από τη σαφήνεια, τη συνάφεια και τον τρόπο ένταξής της στη συνολική οργάνωση του μαθησιακού υλικού.

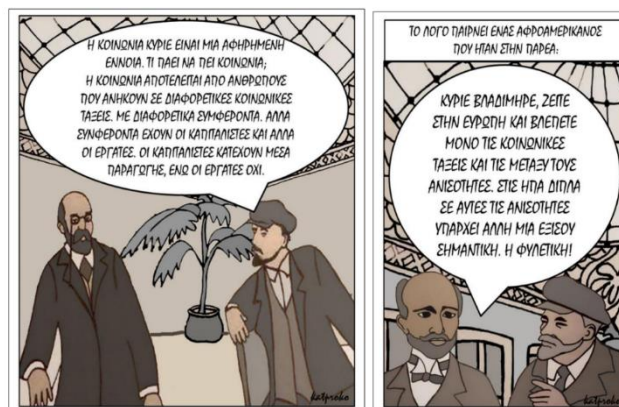
Εικόνα 16. Το λάλον εξώφυλλο: Οπτική ανάλυση του εξώφυλλου του σχολικού εγχειριδίου *Ιστορία του Νεότερου και Σύγχρονου κόσμου – Γ' Ενιαίου Λυκείου Γενικής Παιδείας*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β. (2002)

Επιπλέον, η εικόνα δε μεταφέρει μόνο πληροφορίες αλλά και κοινωνικές αξίες, πολιτισμικές παραδοχές και ιδεολογικές αναπαραστάσεις. Οι επιλογές σχετικά με το ποια πρόσωπα απεικονίζονται, ποια απουσιάζουν, ποια τοποθετούνται στο κέντρο ή στο περιθώριο της σύνθεσης, ποια εμφανίζονται ενεργά ή παθητικά και από ποια οπτική γωνία παρουσιάζονται, δεν είναι ουδέτερες. Οι εικόνες μπορούν να αναπαράγουν ή να αμφισβητούν στερεότυπα που σχετίζονται με το φύλο, την κοινωνική τάξη, την ηλικία, την εθνική ταυτότητα και τις σχέσεις εξουσίας. Για τον λόγο αυτό, η κριτική ανάγνωση των πολυτροπικών κειμένων περιλαμβάνει όχι μόνο την περιγραφή των οπτικών στοιχείων αλλά και τη διερεύνηση των κοινωνικών και ιδεολογικών νοημάτων που αυτά κατασκευάζουν (Serafini, 2010). Ο/Η αναγνώστης/τρια χρειάζεται να αναρωτηθεί ποια εκδοχή της πραγματικότητας προβάλλεται, ποια υποκείμενα αποκτούν ορατότητα και κύρος και ποιες κοινωνικές εμπειρίες αποσιωπώνται ή περιθωριοποιούνται (Κανταρτζή, 2003).

Η εικόνα διαδραματίζει επίσης σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της αισθητικής εμπειρίας του παιδιού. Μέσα από την επαφή με διαφορετικά εικαστικά ύφη, τεχνικές, χρωματικές επιλογές και μορφές οπτικής αφήγησης, τα παιδιά μαθαίνουν να παρατηρούν τη μορφή, τη σύνθεση και την εκφραστική δύναμη των εικόνων. Η ανάγνωση εικονογραφημένων βιβλίων μπορεί να τα εξοικειώσει με βασικά στοιχεία των εικαστικών τεχνών και να δημιουργήσει αφορμές για διάλογο, συναισθηματική ανταπόκριση, προσωπική έκφραση και καλλιτεχνική δημιουργία. Η εικονογράφηση δεν υπηρετεί, επομένως, μόνο γνωστικούς και γλωσσικούς σκοπούς, αλλά συμβάλλει και στην πολιτισμική, συναισθηματική και αισθητική ανάπτυξη των παιδιών (Phekaní et al., 2023).

Συνεπώς, σύμφωνα με τη σύγχρονη θεωρία του οπτικού γραμματισμού και της πολυτροπικότητας, η εικόνα στα σχολικά βιβλία δεν αποτελεί απλό συμπλήρωμα ή διακοσμητικό παράρτημα του γραπτού λόγου. Αποτελεί έναν ισότιμο σημειωτικό πόρο, ο οποίος συμμετέχει ενεργά στην οργάνωση της μαθησιακής εμπειρίας, στην οικοδόμηση της αναγνωστικής κατανόησης, στην ενεργοποίηση των προηγούμενων γνώσεων και στην ανάπτυξη της κριτικής και αισθητικής σκέψης. Η εκπαιδευτική της αξιοποίηση απαιτεί, όμως, συστηματική διδασκαλία των οπτικών κωδίκων, καθώς και κριτική διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο οι εικόνες παράγουν, οργανώνουν και νομιμοποιούν συγκεκριμένα νοήματα.

Η θεωρητική προσέγγιση που παρουσιάζεται σε αυτό το πρώτο μέρος αποτελεί το ερμηνευτικό πλαίσιο για την ανάλυση της εικονογράφησης του Κώστα Γραμματόπουλου. Στο δεύτερο μέρος του άρθρου αναλύεται το έργο του Κώστα Γραμματόπουλου στη σχολική εικονογράφηση, με επίκεντρο τα αλφαβητάρια που φιλοτέχνησε. Η ανάλυση, αξιοποιώντας το θεωρητικό πλαίσιο της κοινωνικής σημειωτικής και του οπτικού γραμματισμού, επιδιώκει να αναδείξει τον τρόπο με τον οποίο οι εικαστικές και συνθετικές επιλογές του δημιουργού συγκροτούν ένα συνεκτικό παιδαγωγικό και ιδεολογικό σύστημα.

Εικόνα 17. Από ψηφιακό αντικείμενο κόμικς σχετικό με την Κοινωνική διαστρωμάτωση των Κ. Προκοπίου-Κ. Θεριανός του σχολικού βιβλίου Κ. Θεριανός-Μ. Μαραγκουδάκης, *Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή*, εκδόσεις Πουκαμισάς.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Chung, S. (2024). Children's reading of visuals in informational picturebooks and biographies. *International Journal on Social and Education Sciences*, 6(3), 409–426. Retrieved from <https://doi.org/10.46328/ijonses.678>

- Guo, D., Wright, K. L., & McTigue, E. M. (2018). A content analysis of visuals in elementary school textbooks. *The Elementary School Journal*, 119(2), 244–269. Retrieved from <https://doi.org/10.1086/700266>
- Hassett, D. D., & Curwood, J. S. (2009). Theories and practices of multimodal education: The instructional dynamics of picture books and primary classrooms. *The Reading Teacher*, 63(4), 270–282. Retrieved from <https://doi.org/10.1598/RT.63.4.2>
- Kress, G., & van Leeuwen, T. (2006). *Reading images: The grammar of visual design* (2nd ed.). London, England: Routledge.
- Phekani, M. N., van der Westhuizen, G. J., & Alant, B. P. (2023). Exploring a contemporary picturebook with young readers through oral and painted responses. *South African Journal of Childhood Education*, 13(1), Article a1290. Retrieved from <https://doi.org/10.4102/sajce.v13i1.1290>
- Serafini, F. (2010). Reading multimodal texts: Perceptual, structural and ideological perspectives. *Children's Literature in Education*, 41(2), 85–104. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s10583-010-9100-5>
- Youngs, S., & Serafini, F. (2011). Comprehension strategies for reading historical fiction picturebooks. *The Reading Teacher*, 65(2), 115–124. Retrieved from <https://doi.org/10.1002/TRTR.01014>
- Κανταρτζή, Ε. (1994). Ιστορία των ελληνικών αναγνωστικών βιβλίων (Μέρος Α'). *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 75, 30–34.
- Κανταρτζή, Ε. (1999). Ιστορία των ελληνικών αλφαβηταρίων. *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, 104, 59–69.
- Κανταρτζή, Ε. (2002). *Ιστορική αναδρομή της εικονογράφησης των παιδικών και σχολικών βιβλίων*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Κανταρτζή, Ε. (2003). *Τα στερεότυπα του ρόλου των φύλων στα σχολικά εγχειρίδια του δημοτικού σχολείου*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Κανταρτζή, Ε. (2022). Η εικονογράφηση των σχολικών βιβλίων. *Culture – Journal of Culture in Tourism, Art and Education*, 2(5), 102–116. Ανακτήθηκε από <https://doi.org/10.26220/cul.4316>
- Κανταρτζή, Ε. (2025). Από τη μικρογραφία στα σχολικά εγχειρίδια: Η ιστορική διαδρομή της εικονογράφησης στα ελληνικά αναγνωστικά. *MusEd: Μουσείο, Σχολείο, Εκπαίδευση*, 5(2), 99–113.
- Κουτσογιάννης, Δ. (2011). Λόγοι, μακροκείμενα και στρατηγικές κατά την αναπλαισίωση της πολυτροπικότητας στα διδακτικά εγχειρίδια Νεοελληνικής Γλώσσας του Γυμνασίου. Στο Μ. Πουρκός & Ε. Κατσαρού (Επιμ.), *Βίωμα, μεταφορά και πολυτροπικότητα: Εφαρμογές στην επικοινωνία, στην εκπαίδευση, στη μάθηση, τη γνώση*. Θεσσαλονίκη: Νησίδες, 550–574.
- Προκοπίου, Α. (2024). Το λάλον εξώφυλλο: Οπτική ανάλυση του εξώφυλλου του σχολικού εγχειριδίου Ιστορία του Νεότερου και Σύγχρονου Κόσμου-Γ' Ενιαίου Λυκείου Γενικής Παιδείας (Ο.Ε.Δ.Β., 2002). Στο Κ. Μπονίδης, Α. Παπαδοπούλου, & Ό. Μπουραντάς (Επιμ.), *Επιστημολογικά και μεθοδολογικά ζητήματα της έρευνας των προγραμμάτων σπουδών και των σχολικών βιβλίων, Πρακτικά Συνεδρίου ΚΕΑΣΒΕΠ του Τομέα Παιδαγωγικής και Φιλοσοφικής σχολής του Α.Π.Θ., Τόμος 1*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Έρευνας και Αξιολόγησης Σχολικών Βιβλίων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων.
- Φραγκουδάκη, Α. (1978). *Τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου: Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Ιστοσελίδα

Πλήρες βιογραφικό και χρήσιμη σελίδα με όλα τα έργα του Κώστα Γραμματόπουλου:
<https://www.kgrammatopoulos.gr/index.html>